

Васильчук В.М.

НІМЕЦЬКА СПІЛЬНОТА В УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII - ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

В історії української держави, як і в історії інших країн можна прослідкувати багато еміграційних і імміграційних хвиль різних народів. Це пов'язано з економічним, політичним, соціальним і культурним розвитком кожної країни.

Найдавніші відомості про німців в Україні датуються кінцем X ст. ще за часів княгині Ольги. У XI ст. з'являються невеличкі німецькі торговельні колонії в Києві, Володимир-Волинському, Луцьку та інших містах. У цей же період починається шлюбна дипломатія Ярослава Мудрого та інших князів – споріднення з представниками пануючих верств іноземних держав.

У XII-XV ст. німецька колонізація розгортається на Закарпатті. Перші поселенці були за походженням із північних областей Германії - Нижньої Саксонії та Фландрії.

Що стосується південної частини України, то вона завжди була не дуже заселена і мала багато вільних територій. Особливо це було характерним для періоду після монголо-татарської навали. Пізніше там починають з'являтися перші осередки українського козацтва. Більш активний період заселення південної України починається з 1731 р., коли за указом Анни Іоаннівни було розпочато відновлення старої військової лінії укріплень від Дніпра по річці Орел до Ізюму на Північному Дінці. Починаючи з 30-х років XVIII ст. Російська імперія ставила за мету вихід через південь України до Чорного моря, що в перспективі приводило до посилення впливу на Середземне море та вихід до океанських магістральних шляхів. Всі політичні та економічні чинники об'єктивно вимагали якнайшвидшого освоєння нових величезних просторів. У зв'язку з тим, що Росія була кріпосницькою державою, заселення таких просторів селянами або вільними людьми було великою проблемою.

У другій половині XVIII ст. на історичній арені з'явилася імператриця Катерина II (уроджена німецька принцеса Софія Августа Фрідеріке Анхальт-Цербстська), яка добре розуміла необхідність заселення необжитих степів півдня України. Як представниця абсолютистської монархії, вона шонайперше поставила питання про ліквідацію Запорізької Січі, яка не вписувалась в її плани створення великої Російської імперії. Однією із причин, яка спонукала її до такого кроку, була необхідність розвитку південноукраїнських територій, що дозволило б їй укріпити південні кордони у військово-політичному відношенні.

Німецькій колонізації півдня України сприяла і внутрішня політика самої Німеччини. Серед причин, які штовхали німців переселятися до України, були: роз'єднаність німецьких територій, тяжкі податки, свавілля великих земельних магнатів, часті неврожаї та релігійні переслідування.

4 грудня 1762 року Катерина II видала маніфест про запрошення іноземних колоністів у Росію, що й поклато початок процесу масової німе-

цької колонізації півдня України.

Ментальність будь-якого етносу не може розвиватися відокремлено від впливів народів, які примхою історії були визначені його сусідами. Але часто-густо соціально-культурні традиції перехрещувалися завдяки війнам, міграційним хвилям та колонізаційним рухам. Територія сучасної Української держави являє собою яскравий приклад переплетіння різних етнокультурних потоків. Скіфи, готи, гуни, монголо-татари, турки та поляки перебували на українських теренах і господарями й вигнанцями. Інші народи, залишивши яскравий слід в історії України, отримували лише образ та недовіру. Так склалося, що саме представники Німеччини наприкінці XVIII та в першій половині XIX століття стали одним із найцікавіших чинників соціально-економічного розвитку півдня України. Історична ретроспекція щодо проблем німецького колонізаційного руху в згаданий період є квінтесенцією поданого матеріалу.

Іноземний вплив на землі Російської імперії завжди був великим. Одних приваблювала можливість збагатитися за рахунок великої бюрократичної держави, інші просто хотіли знайти там своє щастя. Нас цікавлять лише ті іноземці, які свідомо вирішили переселитися на безмежні окраїни імперії, щоб їх колонізувати і поріднитися з тією землею. Саме таким вимогам повністю відповідали німці-колоністи.

Перші офіційні контакти між германцями та західними й східними слов'янами починаються у VIII ст., за часів правління імператора Карла Великого, який доручив торгівлю з ними своїм особливим чиновникам. Економічну основу розвитку Київської Русі висвітлює арабське джерело – письменник Мохаммед бен Ісгак із VIII або початку IX ст., що пише про слов'янську торгівлю так: “Що торкається слов'янських купців, то вони привозять шкіри лисів і бобрів з окраїн Славонії і приходять до Румського (Чорного) моря”. Отже слов'яни мали тоді зорганізовану велику торгівлю, що з глибини країни вела до Чорного моря, Каспію і навіть до Ірану й обіймала цілу мережу сухоходольних і морських шляхів. Про те, як сильно закріпилися слов'яни в Чорноморщині, найкраще показують такі поширені навіть між арабами назви “Слов'янська ріка” – , мабуть, Дін і “Слов'янське море” – Озівське, а може й частина Чорного. Організація такої широкої торгівлі була можлива тільки при існуванні сильної держави, що охороняла й забезпечувала вільні подорожі купців до далеких країн. Коли ж пізніше з'явилися варяги, вони вже йшли шляхами, протореними слов'янами [1].

Найдавніші відомості про німців в Україні датуються кінцем X ст. Княгиня Ольга у 957 р. з великим посольством (понад 100 осіб) відвідала Константинополь, де зустрічалася з імператором Костянтином Багрянородним і де сталося

НІМЕЦЬКА СПІЛЬНОТА В УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХVІІІ - ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

непорозуміння в переговорах із різних причин, вона звертається до германського короля – що став незабаром імператором – Оттоном I Великим. У 959 році княгиня вислала до нього посольство – просити єпископа і священників. Чомусь ця справа затрималася, бо аж у 961 р. приїхав до Києва посвячений у єпископи чернець Адальберт із Тріру. Це була перша офіційна спроба поширити християнство, і вона вагалася, чи провести це у союзі з Візантією, чи з Римом. Окрім питання про надіслання християнської місії, вона також мала клопотатися про встановлення відносин “миру й дружби” із Німеччиною. В “Повісті минулих літ” повідомляється про відвідини у 986 р. Києва болгарами “віри магометанської”, “німцями з Риму” та іудеями. В добу середньовіччя реалізація економічних і політичних інтересів відбувалася за інтенсивного використання ідеологічних, тобто релігійних можливостей. Прийняття християнства у 988 р. давньоруською верхівкою було передусім результатом зовнішнього й внутрішнього соціально-економічного, політичного і культурного розвитку східного слов'янства. Воно відповідало назрілим потребам давньоруського суспільства, яке за правління Володимира Великого переживало переломний період історичного розвитку. Саме тоді відходив у минуле родоплемінний побут слов'ян, утверджувалися нові, прогресивні для того часу феодальні виробничі відносини й притаманні їм форми політичного й духовного життя. Завершувалося об'єднання східнослов'янських земель у складі Київської держави, стабілізувалися її зовнішні рубежі. Країна вкривалася густою мережею міст, фортець і замків, за мурами яких велася жвава торгівля, розквітали ремесла.

Починаючи з ХІ ст. з'являються невеличкі німецькі торговельні колонії у Києві, Володимир-Волинському, Луцьку та інших містах. Важливу роль у стосунках між країнами відігравали шлюбні зв'язки. У ХІ ст. київська верхівка укладає кілька шлюбів із німецькими княжими родами. Так, найстарший син Ярослава Мудрого, Ізяслав мав за жінку німкеню Гертруду, онучка Ярослава Євпраксія Всеволодівна вийшла заміж за германського імператора Генріха IV.

Споріднені зв'язки служили головною зброєю дипломатії, котра у свою чергу більш за все була направлена на охорону Києва від іноземних держав. Особливо важливі були відносини з Німеччиною: арабські письменники писали, що великий шлях, по якому “їздять руси та славяне з товарами”, йшов через Краків і Прагу. В Регенсбурзі (на верхньому Дунаї) була створена особлива компанія купців під назвою “Русирів”, яка вела торгівлю з Руссю. Найбільш ходовим товаром у цій торгівлі були віск та риба. Але в Німеччині високо цінувалися також тонкі ремісницькі вироби, які надходили з Київської Русі. Монах одного з прирєйських монастирів в зібранні “різні ремесла” перераховував країни, відомі в Європі своїми виробами й називав на другому місці після Візантії Русь, яка славилася виготовленням різноманітних виробів із срібла.

Таким чином, із римсько-німецькими імпера-

торами – Генріхом II, Конрадом II і Генріхом III - Ярослав Мудрий перебував у дружніх зв'язках і часто обмінювався посольствами (1030-1031 і 1040-1043 рр.); обидві держави єднала спільна протипольська політика, – одночасно з тим, як він відбирав від Польщі її східне прикордоння, німці поширювали свої східні території. Крім цього Київська Русь була в розквіті й дивилася на Германію, як на кращого з усіх можливих союзників у протистоянні з Візантією. Північногерманський хроніст, єпископ Адам Бременський у праці “Діяння єпископів Гамбурзької церкви” (бл. 1075 р.) прямо вказував, що у цей час Київ став окрасою східної церкви й суперником Константинополя. Не випадково в скандинавських сагах Русь називали “Гардарик”, тобто “країна міст”. Інший єпископ Дітмар (Тітмар) Мерзебурзький у своїй хроніці свідчить, що у “великій цій місті, столиці королівства, є більше 400 церков і 8 ринків, люду нечисленна сила”. Міжнародне визнання отримала майстерність ювелірів. У творі німецького ченця Теофіла (ХІ ст.) Русь названа країною, де відкриті таємниці емалі та черні. Відомими центрами виробництва емалі були Київ, Чернігів, Галич. В Києві жили купці з багатьох країн світу. На початку ХІ ст. на території Київської Русі нараховувалося понад 100 міст, поява яких стала наслідком відокремлення ремесла від землеробства. Київська держава на відміну від держав Західної Європи часів раннього середньовіччя виявляла ряд ознак досить розвинутого ринкового господарства.

У ХІ ст. на Русі стало відчутним прагнення середніх та малих князів та бояр до сепаратизму. Перед своєю смертю (1054 р.) Ярослав Мудрий, заповідав своїм синам жити в згоді. Літописець Нестор у “Повісті минулих літ” наводить ці слова великого князя: “Осе я одхожу зі світу сього. А ви, сини мої, майте між собою любов, бо ви есте брати від одного отця й одної матері. І якщо будете ви в любові межі собою, то й Бог буде у вас, і покорить Він вам противників під вас, і будете ви мирно жити. Якщо ж будете ви в ненависті жити, у роздорах сварячись, то й самі погибнете, і землю отців своїх і дідів погубите, що її надбали вони трудом великим” [2]. Але економічне зміцнення позицій удільних князів вело до потреби виходу їх з-під політичної влади центрального князя. Такий процес розвитку феодалізму був характерний не тільки для Русі, а й для інших держав Європи.

У ХІІ – ХV ст. німецька колонізація розпочалася на Закарпатті. Перші переселенці були за походженням із північних німецьких областей Нижньої Саксонії, Фландрії й селилися в нинішніх райцентрах - Берегові, Тячеві та інших населених пунктах. У ХІ ст. територія Берегова була першою в Закарпатті, де міцно осіли угорські феодалі. Як свідчить грамота 1098 року, землі ці належали братам угорського короля. Після його смерті вони відійшли до його сина Ламперта, котрий і заснував місто Лампергаза (дослівно-дім Ламперта). Угорські феодалі, зацікавлені у збільшенні прибутків із своїх володінь, запрошують сюди німецьких колоністів, передусім ремісників. У ХІІІ ст. в місті було стільки колоністів, що це призвело до зміни його

назви – Ламперсас (“сас” – саксонець). І тільки з 1507 р. місто називається вже Бергсас. Утім, і село Сасове Виноградівського району своєю назвою теж підтверджує, що воно дійсно засноване саксами. Багато німецьких колоністів цього періоду вимерли від різних епідемій, а ті, котрі залишилися – асимілювалися з місцевими мешканцями [3].

Після монголо-татарської навали на запрошення галицько-волинських князів у підвладні їм землі приїждять німецькі майстри, які сприяють відбудові міст, розвитку ремесла й торгівлі. За експансії Литви та Польщі на українські землі німецька колонізація посилюється. Цьому сприяють різні пільги й магдебурзьке право, що їх надавали німцям литовські князі й польські королі. Найперші книжки, надруковані кирилицею, серед цілого слов'янства, були українські. Перший друкар українських книжок – Швайпольт Фіоль – був родом німець, походив із Нейштадту у Франконії. У 1489 р. у Кракові Фіоль приступив до друку найперших українських книжок. Майстер, який за вказівками Фіоля виготовив йому потрібний шрифт, був теж німець – Рудольф Борсдорф із Брунсвіку, що жив у Кракові. Першими видрукованими у 1491 р. кирилицею книжками були “Октоїх” та “Часословець”. Крім цього Фіоль надрукував ще дві книжки: “Тріодь пісню” та “Тріодь цвітну” [4].

Окремі українські міста опиняються під орудою німців. Так, у Львові вони відтіснили місцеве самоуправління та судочинство. Німецька мова стає офіційною в міській управі, нею правлять служби в костьолах. Першим католицьким єпископом Львова був німець. Вплив німецьких колоністів у XIV - XVI ст. був настільки великий, що війтами й членами управи обираються німці. З'являються цілі вулиці, слободи, заселені іноземними лікарями, ювелірами, аптекарями, інженерами та іншими фахівцями. У XVI ст. при Івані Грозному в Москві була заснована Німецька слобода, яка в період правління Петра I нараховувала більше трьох тисяч іноземних громадян. Вони підтримували зв'язки з рідними країнами і про світові події дізнавалися раніше, ніж у царському дворі. У 1697 р. 25-річний Петро I (із делегацією, яка нараховувала 250 чоловік) побачив Західну Європу, про яку йому розповідали друзі та знайомі з Німецької слободи. По завершенню навчання в Кьонігсберзі його вчитель – бранденбурзький фахівець, полковник фон Штернфельд – вручив йому атестат-свідоцтво майстра-артилериста та висловив велику повагу до його успіхів. В 1698 р. цар найняв 900 різних іноземних майстрів та витратив на це закордонне відрядження 2,5 млн. рублів. Ці 18 місяців перебування в Європі сприяли подальшому зближенню з Німеччиною та іншими державами.

Новий період заселення південної України починається з 1731 р., коли за указом Анни Іоаннівни було розпочато відновлення старої військової лінії укріплень від Дніпра по річці Орел до Ізюму на Північному Дінці (285 км.). Під прикриттям цієї лінії укріплень та військових поселень відбулося заселення земель на південь. Щороку в її будівництві брали участь 25 тис. козаків та 10 тис. селян (із своїми харчами та знаряддям). Систематичне

заселення далі розвивалося особливо після остаточного приєднання Запоріжжя у 1733 р. і встановлення в 1740 р. нового південного кордону з Туреччиною. З другої половини XVIII ст. починається новий, масовий етап німецької колонізації України [4].

Які ж історичні події передували цьому колонізаційному потокові? У другій половині XVIII ст. імператриця Катерина II почувала себе вже досить могутньою господинею на українських територіях. Не секрет, що Російська імперія того часу була чи не найбільшою колоніальною державою. Однією з головних причин переселенської політики, започаткованої Катериною II, була нагальна необхідність господарського освоєння придбаних територій. На відміну від Єлизавети, яка запрошувала сербів, хорватів, чорногорців, валахів і створювала військово-землеробські поселення, Катерина II, як послідовниця вчень фізіократів та меркантилістів, зробила наголос на німецьких цивільних переселенців, що були відомі всій Європі як міцні сільські господарі. Другою причиною, що змусила розпочати переселенський рух, була необхідність протидії українському сепаратизму. Це було своєрідним вирішенням українського питання. Третя причина була тісно пов'язана з першою: господарчий розвиток південноукраїнських територій дозволив би укріпити південні кордони у військово-політичному відношенні.

І останнє, на що треба звернути увагу, розглядаючи питання, що саме штовхнуло Катерину II шукати переселенців на стороні – це низький рівень заселеності великих територій Російської імперії та існуюча кріпосна залежність сільськогосподарського населення, яка не дозволяла вільний вихід селян на нові території.

Що стосується чинників, які сприяли переселенню німців на територію України, зокрема, треба на перше місце поставити групу політичних причин: роз'єднаність німецьких територій, гніт володарів німецьких земель, службу в армії, ворожі окупації, військові побори та податки; на друге місце виходять причини економічного плану: свавілля великих земельних магнатів, нестача землі, часті неврожаї, великі податки. Третьою причиною були релігійні переслідування.

Перший указ, яким імператриця закликала німців селитися в Росії, був виданий 4 грудня 1762 р. Цей заклик, однак, був ще настільки незрозумілим, що 22 липня 1763 р. був виданий новий указ із усілякими поясненнями, подробицями та доповненнями. За тими пунктами всім чужоземцям було дозволено прибути в Росію, вибрати собі без грошей землю й оселитися колоніями. Коли в кого не було своїх достатків на подорож, то таким переселенцям повинні були допомогати російські місії й резиденти, щоб їх родини й господарства везли й харчували в дорозі на казенні кошти. У справах своєї віри їм надано було повну волю. На 30 років колоністів було увільнено від будь-яких податків, їм було надана безвідсоткову грошову позику для будівлі хат, купівлі коней, возів, плугів, знарядь для ремесла з тим, щоб через 10 років вони повернули позичену суму до скарбниці третинами. Усім

НІМЕЦЬКА СПІЛЬНОТА В УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII - ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

колоністам було дозволено мати свій суд.

Всі пільги були обсяжні не тільки самим переселенцям, а також їх нащадкам, і тільки після 30 років перебування в Росії вони повинні були відбувати звичайну земську службу й повинності. Від найтяжчої в ті часи повинності – рекрутської – вони були звільнені навіки [5].

Незважаючи на великі привілеї, які імператорський двір обіцяв переселенцям, найбільш неузгодженими залишилися питання обліку земель, які повинні були відійти до колоністів. Ось чому з початку колонізації, за який ми беремо період з 1764 р. і по 1770 р., на території сучасної України були засновані лише 6 колоній переселенців з Франкфурту-на Майні. У цей період німецькі поселення з'явилися лише у Чернігівській губернії, тобто досить далеко від земель, які пізніше підпадали під масову німецьку колонізацію. Крім того, влітку 1770 р. у маєтку Вишеньки (тієї ж Чернігівської губернії) була заснована колонія німців, прихильників секти вальденсів, яка отримала назву колонії Радичів. На політичній мапі України, особливо в причорноморських та західних землях стали з'являтися нові назви: Найфельд, Страсбург, Цюріхталь, Рорбах, Клейнендорф, Блюменфельд, Розенталь, Нейенбург, Кронсвейде, Шенгорст тощо [6].

Що стосується південноукраїнських земель, то перша німецька колонія Альт-Данцин виникла на цих територіях у 1787 р. під Єлисаветградом (Кіровоград). Заснували її німецькі колоністи, яких привіз із Пруссії урядовий комісар Георг Траппе. Але, як свідчать матеріали ревізії, більшість із тих колоністів була набрана з маргінальних елементів німецького суспільства (люмпени, розбишаки, жебраки). Усе це призвело до того, що більшість із тих колоністів порозбігалися світ за очі [7].

Чи не найважливіше місце в історії німецької колонізації південноукраїнських земель належить німцям-менонітам, прихильникам анабаптистського вчення. Але на відміну від “комуністичних” поглядів анабаптистів, общини менонітів виступали за збереження й зміцнення приватної власності. Історія виховала в цих релігійних вигнанцях велику працездатність та згуртованість. До речі, самі такі якості, разом із прагненням до конфесійної самоізоляції, були дуже вигідні російським урядовим колам, які були зацікавлені в соціально-індеферентних, але дуже працьовитих поселенцях.

Заклик російської імператриці щодо переселення та освоєння північночорноморських земель знайшов найсприятливіший ґрунт серед представників згаданої конфесії. На початку 1789 р. 228 родин німців-менонітів виїхали на південноукраїнські землі. Через своїх депутатів вони уклали спеціальний договір із російським урядом. Згідно цього договору вони отримали такі пільги: вільне віросповідання, десятирічну пільгу щодо податків, звільнення від військової служби та інших повинностей, пов'язаних з армією. Крім того, вони були забезпечені транспортом до місця призначення, їм видали грошові суми на переїзд та харчування, позику – 500 рублів на родину, насіння для посівів та ліс для будівництва. Меноніти отримали також права мати фабрики, займатися торгівлею, вступа-

ти в гільдії та цехи, на кожен родину відрізали 65 десятин землі.

Землі їм були надані на території сучасної Запорізької області на правому березі Дніпра з островом Хортиця. Саме там були засновані перші 8 німецьких колоній. З 1793 по 1796 рр. ще 118 німецько-менонітських родин оселилися на південноукраїнських територіях згідно тих же умов. Але, незважаючи на всі пільги, становище менонітів у перші роки колонізації було досить важким, головним чином, через особливості клімату та ґрунтів нової місцевості, адже в Західній Пруссії німці-меноніти воювали з болотами та будували дамби, щоб зупинити наступ моря, а в Україні їм треба було протидіяти посухам, обробляти важкі українські чорноземи та вирішувати проблеми гострої нестачі лісів. За тих умов на перше місце вийшли працелюбність та самовідданість нових поселенців. Ось що писав один з інспекторів Опікунських органів: “Меноніти адже всі взагалі в домашньому житті – порядні та охайні, в моральному – тверезі та чесні, а в домогосподарстві – старанні та ретельні” [8].

У зв'язку з важким становищем перших поселенців російська сторона пішла на подальші поступки: німців-менонітів почали поселяти і на інших територіях, не вимагали повернення виданих грошей, а позикові гроші повертали на потреби Новоросійської колонізації. Таким чином, німецькі меноніти отримали виключні привілеї. Все це, в поєднанні з особистими якостями німецьких колоністів, дозволило їм у згаданий період досягти великих успіхів та добробуту.

Треба підкреслити, що в період із 1770 до 1800 рр. на території України з'явилися 16 нових німецьких колоній, одна – на території сучасної Полтавської області, дві – в межах Херсонської, Миколаївської областей, 13 – на території Запорізької та Дніпропетровської областей. У 1803 р. під Одесою німцями була заснована колонія Марієнталь, а вже у 1804 р. поблизу Одеси з'явилися 5 колоній, неподалік від Херсону – 3 колонії. Німецьким колоністам, які оселялися поблизу Одеси та Херсону були надані великі земельні площі. Ця хвиля колонізації йшла за інших умов. Міністр внутрішніх справ, розглянувши всю справу колонізації земель німцями, подав імператору доповідь, в якій пояснив усі хиби колонізації українських територій німцями на підставі Маніфесту Катерини II і неодмінну потребу деяких обмежень для нових переселенців. У 1804 р. (а потім у 1806 р.) вийшли нові закони, якими були скасовані деякі пільги, деякі змінені, а разом із тим були надані й нові пільги саме для поселенців Новоросії [9].

У переселенці кликали вже не всіх, хто хотів, а тільки людей сімейних, господарів, хліборобів, садівників, ремісників та їм подібних, вишукували таких, щоб вони взялися розвести по херсонських та катеринославських пасовиськах тонкорунних овець. Нові правила вимагали, щоб поселенці їхали разом по 20-30 родин і щоб кожна родина мала майна не менше, як на 300 гульденів. Після смерті Катерини II (1796 р.), 4 березня 1797 р. при сенаті була створена Експедиція державного господарст-

ва, опікунства іноземних поселенців та сільського домоводства. Як би люто не любив свою матір Павло I, але політику заохочування іноземців до переселення на вільні території держави він проводив і далі. Уряд і далі надавав колоністам привілеї – значні земельні ділянки, асигнування з державної скарбниці для початку господарської діяльності, звільнення на декілька десятків років від сплати податків та виконання повинностей.

Українські землі – регіони у складі Російської Імперії зазнали значних адміністративних змін у 1796 р., коли ліквідовувалися намісництва та утворювалися губернії, та в 1802 р., коли їх було перетворено у генерал-губернаторства. Влада не рахувалася з історичними особливостями земель – регіонів і традиційним способом життя, до якого звикли люди. Розмежування територіальних одиниць провадилося за схемою, прийнятою в центральних російських губерніях. Історичні землі-регіони – Правобережжя, Лівобережжя, Слобідська, Південна або Степова Україна з кінця XVIII ст. поступово були реформовані, їхні назви зникли з офіційного вживання. Конкретні зміни відбувалися таким чином: створені за часів Катерини II лівобережні намісництва – Київське, Чернігівське і Новгород-Сіверське були в 1796 р. ліквідовані й утворені губернії – Слобідсько-Українська (1835 р. перейменована на Харківську) та Малоросійська (в 1802 р. поділена на Чернігівську та Полтавську губернії). З цих лівобережних адміністративних одиниць 1835 р. утворено генерал-губернаторство, яке проіснувало до 1856 р. Катеринославське намісництво було перетворене на Новоросійську губернію, яку 1802 р. розділили на Миколаївську (з 1803 р. Херсонську), Таврійську та Катеринославську губернію, із них було утворено Новоросійське генерал-губернаторство. На Правобережній Україні та Волині після приєднання до Російської імперії були також утворені намісництва, які 1797 р. були перейменовані в Київську, Волинську та Подільську губернії, а в 1802 р. були об'єднані в одне генерал-губернаторство.

Українські землі у складі Австрії також зазнали змін: вони були об'єднані в одне адміністративно-територіальне утворення – Королівство Галичини й Лодомерії, що за австрійською системою поділу означало Галицько-Волинське князівство. “Королівство” з центром у м. Львів поділялося на 12 округів (дистриктів): Золочівській, Тернопільській, Львівській, Чортківській, Жовківській, Бережанській, Коломийській, Станіславській, Стрийській, Самбірській, Сяноцькій та Перемишльській. Окремим округом до нього входила Буковина з центром у м. Чернівці. Автономній частині імперії – Угорському королівству – підпорядковувалася Закарпатська Україна. Її територія поділялася на чотири адміністративно-територіальні утворення – “жупи”: Ужанський, Березький, Угоцький та Мараморський. Адміністративну, судову, фінансову, військову та інші владні функції здійснювали через Будапешт жупани, що призначалися австрійським імператором.

Для найкращого управління південноукраїнських колоністів, які знаходилися в Катеринослав-

ській, Таврійській та Херсонській губерніях, 6 квітня 1800 р. була створена контора опікунства новоросійських іноземних поселенців, яка підкорялася Експедиції державного господарства.

Уже в 1810 р. Російський уряд заборонив місцям видавати будь-яку допомогу на переселення, а в 1819 р. припинилося запрошення іноземних громадян для колонізації вільних земель. Російський уряд заборонив своїм представникам за кордоном видавати паспорти особам, які виявляють бажання поселитись в Росії [10].

Революційні рухи в Європі дуже впливали на українську суспільну думку. Серед інших причин це було пов'язано з перебуванням на службі у столиці імперії значної громади українців, яка спілкувалася з іноземцями, мала доступ до документів імперії та до часописів інших держав. Наполеонівська кампанія поглибила суперечності між державою та суспільством й зумовила ріст опозиційних настроїв до кріпосницьких порядків.

Вважається, що ідеологія Просвітництва і новий, європейський стиль життя вплинули на українське суспільство, зокрема спричинили появу масонських лож і різних таємних товариств. У 1818-1819 рр. масонські ложі виникають у Києві, Одесі, Полтаві, Житомирі, Кам'янці-Подільському. Метою масонів було об'єднання всіх народів світу в розумне суспільство.

Незважаючи на це в період 1800-1850 рр. загальна кількість німецьких колоній, заснованих на території України, становила 175.

Разом із колоніями німців-менонітів з'явилися німецькі колонії, представники яких сповідували інші відгалуження християнської релігії. Так, в 1822 – 1833 рр. поблизу Маріуполя були засновані чотири менонітських, а також одинадцять лютеранських і п'ять католицьких колоній. У 1823 - 1842 рр. там виникли ще 12 колоній евагелістів-лютеранців [11]. В 1817 р. з Вюртембурга на узбережжя Чорного моря переселилися колоністи, які створили секту /штунде/. Цікаво те, що саме ця секта знайшла найбільше послідовників серед не-німецького населення Півдня України.

У першій половині XIX ст. колонізаційний рух набув нового якісного змісту. Від великих колоній почали відокремлюватися “дочірні” поселення. Уряд розселяв прибуле населення і відводив останнім нові землі на вже відомих пільгових умовах. Цей процес продовжувався до 1842 р.

Після 1842 р. уряд припинив надання пільгових казенних наділів колоніям, які засновувалися заново. Лише двом із них, у Маріупольському повіті – Дармштадт і Марієнфельд – у 1843 р. був відведений казенний наділ за надзвичайно виняткових обставин. У тому році відбулося одруження спадкоємця престолу, майбутнього російського імператора Олександра II з принцесою Гессен-Дармштадською, майбутньою царицею Марією Олександрівною. Наречена попросила у свого нареченого дозволу поселити на півдні України, на казенному земельному наділі, кілька відомих їй селянських сімей з герцогства Гессен-Дармштадського. Олександр II виконав бажання принцеси [12].

НІМЕЦЬКА СПІЛЬНОТА В УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII - ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

Завдяки сильній підтримці Російського уряду німецькі колонії змогли укріпитися й зміцнити на нових землях. У 1845 р. німецьких поселенців в Україні було близько 100 тисяч чоловік. Найбільш удаюю треба визнати колонізацію німців-менонітів тому, що їх колонії перебували в найбільш привабливому стані. Важливу роль відіграли дві обставини: по-перше, вони були зразковими сільськими господарями і в себе на Батьківщині; по-друге, переселялися тільки заможні сімейні люди з майном і навіть із худобою.

Зрозуміло, що переважна більшість німецьких колоній з'явилась саме на півдні України, який наприкінці XVIII на початку XIX ст. являв собою степову зону з досить обмеженим населенням. Незважаючи на об'єктивні та суб'єктивні труднощі, німецькі колоністи почали господарське освоєння регіону. На думку уряду, головними галузями використання продуктивного потенціалу переселенців повинні були стати землеробство та тваринництво. З одного боку, величезні земельні площі та благодатні чорноземи створювали всі умови для успішного розвитку сільського господарства, з іншого боку - нерозвинута інфраструктура, дефіцит води, низький стартовий рівень розвитку німецьких господарств не дозволили на першому етапі підняти сільське господарство до європейського зразка. В перші роки основою господарської діяльності в німецьких колоніях України було екстенсивне тваринництво, посіви зернових культур використовували лише для безпосередніх потреб. Обмеженість земельних площ у зв'язку з протоком населення із року в рік почала впливати на розміри пасовищ. Посилене розорювання землі також призвело до переходу на інтенсивні методи ведіння тваринництва.

Що стосується землеробства, німецькі колоністи принесли в Україну так звану чотирьохпільну систему обробки землі: 1-ий рік – чорний пар; 2-ий – саджали ячмінь; 3-ій - ярову пшеницю; 4-ий – озиме жито. Цей спосіб був використаний уперше в 1818 р. у колоніях менонітів і зарекомендував себе як найбільш продуктивний в умовах південноукраїнських степів. Для обробки землі німці-поселенці використовували плуги фабричного виробництва. Але ці плуги не завжди могли підняти цілинні землі. Почали використовувати важкий український плуг, яким знімали перший шар землі, а німецьким працювали далі. В подальшому на основі німецького та українського плугів був розроблений новий плуг, який використовували в тих умовах.

Серед культур, які колоністи вирощували на своїх полях у згаданий період, на першому місці було жито, далі йшли ячмінь, овес, ярова пшениця. Саме колоністи масово завезли в Україну таку культуру як картопля. Невдовзі картоплю почали вирощувати не лише колоністи, але й місцеве населення, яке перейняло цей досвід саме від переселенців. Крім землеробства, в якому колоністи досягли великих результатів, вони посилено займалися садівництвом. Згідно урядових інструкцій, кожному колоністу відводилась земля під сади та окремо для всієї колонії – наділ для громадських

плантацій. Незважаючи на недорозвиненість такої галузі як бджільництво, німецькі колоністи досить вдало започаткували його у своїх поселеннях.

Безумовно, не всі плани російського уряду стосовно цивілізованої колонізації українських земель виправдали себе. В першу чергу через загальну економічну відсталість Російської імперії та через кріпосницькі умови соціального життя в країні німецькі колонії опинилися в економічно ізольованому становищі. В зазначений період домінував натуральний характер ведення господарства. Але рік за роком розвиток сільського господарства в поселеннях колоністів набував товарного вигляду, товарна пшениця поступово витісняла м'ясо-молочне тваринництво та тонкорунне вівчарство.

Що стосується соціально-побутових умов життя та культурних взаємозв'язків між німецькими колоністами та місцевим населенням, потрібно відзначити, що в першій половині XIX ст. німецькі колонії були досить ізольованими через різницю мовних, конфесійних та культурних традицій.

Побут німецьких колоністів завжди викликав як позитивні, так і негативні відгуки. Ось як писав один із сучасників: “Колонії побудовані на рівних площинах серед степу, кожна колонія являє собою одну або дві вулиці з ряду струнко розташованих будівель... між будівлями розведені садки. Будинки нові і під одним дахом, знаходяться: житло господаря, конюшня та клуня... скрізь чистота й порядок, стіни побілені, дахи міцні, паркан пофарбований”. Колоністи будували свої хати великими, просторими, у декілька кімнат, заможні колоністи – з цегли, а колоністи із середнім достатком ставили хати саманні. Покоління колоністів, які виростали на новій Батьківщині, досить органічно сприймали деякі елементи українського життя. Улітку одягали костюми європейські, а взимку – верхній український одяг. Господині іноді готували український борщ, надавали перевагу житньому хлібу.

Розглядаючи діяльність німецьких колоністів у згаданий період, можна з певністю стверджувати, що переселенська політика, яку розпочала Катерина II, виправдала себе. На Півдні України була створена мережа життєздатних колоній, жителі яких не тільки модернізували деякі методи обробки землі, удосконалили сільськогосподарське знаряддя, будували колодязі та налагоджували систему зрошення пасовищ і сінокосів. Завдяки колонізації були економічно укріплені південні кордони Російської імперії. В цілому вирішувалося завдання втягнення великих земельних просторів України у господарський обіг. Незважаючи на те, що німецькі переселенці ніколи не становили етнічної більшості на півдні України і в процентному відношенні завжди займали місце серед національних меншин, вони оказали суттєвий вплив на соціальне, економічне та духовне життя регіону. В сфері агротехніки їм вдалося синтезувати загальноєвропейський досвід з українськими традиціями, що у свою чергу призвело до інтенсифікації розвитку господарства [13].

Можна погодитися з деякими дослідниками, які вказують на те, що стійка культурна традиція,

носіями якої виступали німецькі колоністи, призвела до того, що у нових кліматичних та ландшафтних умовах вони намагалися зберегти свою культуру, що найбільш чітко прослідковується в етнографічному образі колоніста. Поряд з утвердженням нового для південноукраїнських земель типу селянського подвір'я, німецьким переселенцям удалося зберегти німецькі побутові традиції, прибуттям для Німеччини XVIII ст. У духовному житті німецьких колоністів, в організації самих німецьких поселень величезну роль відіграла релігія й церква. Згідно конфесійної приналежності проходила межа і серед самих поселенців, у числі яких переважали лютерани та католики. Саме переселенці з німецьких держав стали піонерами, а інколи й місіонерами цих конфесій на півдні України, створивши релігійні громади та культові споруди.

З усього вищезазначеного можна зробити висновки, що, беручи до уваги високопродуктивну організацію сільського господарства в колоніях, німецькі поселенці зробили не лише вагомий внесок у розвиток продуктивних сил регіону, в створення його інфраструктури, а, незважаючи на певну внутрішню з погляду побуту й традицій консервативність, ще й суттєво вплинули на етнокультурну та конфесійну мозаїку південноукраїнських земель.

Джерела та література

1. Холмський І. Історія України. - Мюнхен, 1949. - С. 12-13.
2. Літопис, руський за Іпатським списком. - К., 1989. - С. 98.
3. Зубач В. Німецькі колоністи в Закарпатті // День. - 1999. - 5 березня.
4. Грушевський М.С. Історія України-Руси: 11 т., 12кн. - К.,1992. - Т. 2 - С. 223; Karl Stumm. Die Auswanderung aus Deutschland nach Rußland in den Jahren 1763 bis 1862. -1991. - S. - 25; Andreas Kappeler. Kleine Geschichte der Ukraine. - München: Beck, 1994. - S. 93; Doroschenko D. Die Ukraine und Deutschland.- München: Ukrainische Freie Universität, 1994. - 299s.; Енциклопедичний словник. С.- Петербург: І.А. Ефрона, 1983. - Т.16. - С. 494-511.
5. Павленко С. Чи бути чорноморській Німеччині? - Золотоноша: Лепського і Вурмана, влас.буд., 1913. - С. 52-53.
6. Клаус А. Наши колонии. Опыт и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. - Санкт-Петербург: В.Нусвальта, 1869. - С. 32.
7. Павленко С. Вказана праця. - С. 55-56.
8. Багалеї Д.И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги по пути культуры. - К.: Корака-Новицкого, 1889. - С. 89.
9. Павленко С. Вказана праця. - С. 58.
10. Велицин А.А. Немцы в России. Очерки исторического развития и настоящего положения немецких колоний на юге и востоке России. - С.-Петербург: Товарищество Общественная Польза, 1893. - С. 49.
11. Кулинич І.М. Німецькі колонії на Україні /60-ті роки XVIII ст.-1917р. // Укр. істор. журн. - 1990. - № 9. - С. 21.
12. Там само.
13. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. - Ф. 59. - Оп.1; - Ф. 128. - Оп.1; - Ф. 442. - Оп.155; - Ф. 442. - Оп. 618. - Оп. 694.
14. Hauptstaatsarchiv Stuttgart. - Bestand: A.211. - Film Bū 700.